

Szentgyörgyi Rudolf

A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról*

„Igen tisztelt Doktor úr! [bekezdés] Szomorúan hallom, hogy változatlanul a *kangrez* szó megfejtésén fáradozik. Fogadja el baráti tanácsomat: hagyja abba ezt a meddő küzdelmet! Senki sem örülne neki, ha Ön is Szalota István sorsára jutna; bizonyára tudja, hogy ez a nagy kutató élete utolsó szakaszában csaknem kizárólag ugyanezzel a problémával foglalkozott, s bele is örült. Ez a téboly adta kezébe a revolvért is, amellyel végét vetette rokkant életének.” (KARINTHY FERENC 1946/1971: 31).

Az idézetben szereplő Szalota István valójában SZAMOTA ISTVÁN, aki, miután elkészítette a tihanyi apátság alapítóleveléről szóló tanulmányát (1895), melyet mutatványnak szánt készülő nagyobb művéből, 28 éves korában, néhány héttel esküvője előtt (PallasLex., RévaiLex. *Szamota István*) — KARINTHY FERENC írói fikciója szerint a *kangrez* szórvány megfejtésének kudarca miatt — öngyilkos lett.

Ha nem is ilyen „halálosan komolyan”, de feltehetően minden, a Tihanyi alapítólevéllel foglalkozó kutatót megigéz a titokzatos *kangrez*. NÉMETH GYULA megfejtési kísérlete (1940: 326–7) óta ugyanakkor alig valamit tudunk e BÁRCZI által is csupán ismertetett, de meggyőződéssel el nem fogadott magyarázathoz (1951: 42) hozzáfűzni. Legutóbb HOFFMANN ISTVÁN állapította meg: „az eddigiek mellé újabb kérdőjeleket is tehetünk”.¹ Korábbi munkájában BÁRCZI is hasonlóképpen nyilatkozott: „[más szórványok] csak igen ingatag, bizonyíthatatlan feltevésekre adnak alkalmat, mint pl. *kangrez* (...), *lupa* (...), *lopdí* (...). Ezek a nyelvi feldolgozás számára úgyszólván teljesen hasznavehetetlenek mindaddig, míg egy szerencsés lelet vagy egy ihletett pillanat rejtélyüket el nem oszlatja.” (1944: 315). Bár *lopdí* esetében a „szerencsés lelet” talán elvezethet az azonosítás felé (lásd SZENTGYÖRGYI 2008), a *kangrez* szórványra vonatkozóan sem lelettel, sem az „ihletett pillanat” heuréka-élményével nem szolgálhatok,

* Köszönöm JUHÁSZ DEZSÓnek és ZELLIGER ERZSÉBETnek a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit, továbbá HOSSZÚ FERENCnek a nyelvjárási és néprajzi, HARSÁNYI TIBORNak pedig a gazdaságföldrajzi adatok összegyűjtésében nyújtott segítségét.

¹ HOFFMANN ISTVÁN akadémiai doktori disszertációjából. A kéziratba való betekintés lehetőségéért köszönetemet ezúton is szeretném kifejezni. (A pusztá névvel történő hivatkozások kivétel nélkül e disszertáció kéziratára utalnak.)

csupán az eddigi (rész)eredmények újragondolásával egy lehetséges etimológiát és lokalizációt kínálok.

1. A birtokleírás szövege

Mindenekelőtt tekintsük át a *fortudi* birtok TA.-beli leírását: „Cu(m) his est alias uilla que uocatur *fortudi* · in qua hab& eade(m) eccl(esi)a t(er)ra(m) arabile(m) que concluditur his terminis · Magna uia inde *aruk tue* que uallis usq(ue) ad *kangrez* uiam extenditur queq(ue) tendit usq(ue) ad *lean syher* [i]nde(ue) ad *aruk fee* post ad *luazu holma* postea ad uia(m) que ducit ad *kaztelic* · Quicquid his terminis continetur similit(er) eccl(esi)e prefate adpend& ” (SZENTGYÖRGYI 2005: 51).

Magyar fordításban: „Ezek mellett másutt van még egy falu, amelyet *fortudi*-nak hívnak, ebben ugyanezen egyháznak szántóföldje van, amelyet a következő határok szegélyeznek: a nagy út, ezután az *aruk tue*, amely völgy a *kangrez* útig nyúlik, és amely tart egészen a *lean syher*-ig, innen az *aruk fee*-ig, tovább a *luazu holma*-ig, azután a *kaztelic*-ra vezető útig. Mindaz, amit ezek a határok körbezárnak, hasonlóképpen a fent említett egyházhhoz tartozik.” (SZENTGYÖRGYI 2005: 61).

A fordítás az eredeti szöveget igyekszik követni, ezért az oklevélbeli leírás bizonytalanságait nem kívánja értelmezve felülírni. A latin szöveg három ponton is homályos.

Az első: az *alias uilla* kifejezés. Tekintve, hogy a probléma nem *fortudi*, hanem *mortis* birtok — Faddhoz képesti — lokalizációjának kérdését érinti, csupán megjegyzem, hogy írás-, illetve grammatikai hibát vélek a kifejezés mögött felfedezni, az értelmezett fordítás ennek nyomán így szólna: „egy másik falu” (a „másutt” helyett). (Vö. HOFFMANN 2006: 34–5, SZENTGYÖRGYI 2008.)

A második: nem világos, hány határpont szerepel a birtokleírásban. Biztosan határpont a „nagy út”, és az „*aruk tue*”. Nyilvánvalóan nem határpont a „*kangrez* út”. A körülményes fogalmazás ugyanakkor BÁRCZI-t is megtévesztette: „A *kangrez* via a *fortudi* (...) mellett lévő birtok egyik határpontja *aruk tue* (...) és *lean syher* (...) között” (1951: 42). Nehezen eldönthető továbbá, hogy határpont-e a *lean syher*. BÁRCZI szerint igen (i. h.), a latin szerkesztésmód azonban — a *uallis*-ra utaló *queq(ue)* vonatkozó névmási kötőszó² és a mellékmondat állítmányának szinonimával történő megismétlése (*extenditur, tendit*) — az ellenkezőjét sugallja. Kérdés azonban, hogy miért szükséges e völgy azonosíthatóságát két további viszonyítási ponttal is megtámogatni. (Erre később választ kere-

² A *que* vonatkozó névmás nyelvtanilag a „uallis”-ra vagy a „*kangrez* uiam” szerkezetre vonatkozhat. Ha az utóbbira utalna, indokolatlanul kapcsolódnék hozzá a *-que* 'és' tapadószó. Elliptikus szerkezetet — mely szerint a birtokhatár folytatódna újabb határpont megjelölésével — indokolatlan feltételezni, részint a grammatikai egyeztetés, részint az 'és' jelentésű kötőszó vagy tapadószó e funkciójának oklevelünkre jellemző hiánya (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 25) miatt.

sünk.) A folytatás kissé homályos a grammatikai átszövődés miatt. Az első két biztos határpont nominatívuszi alakban szerepel (*magna uia* és *aruk tue*), míg az utolsó három folytatja az alárendelt mellékmondatok *ad* prepozíciós szerkesztésmódját: „indec(ue) **ad** *aruk fee* post **ad** *luazu holma* postea **ad** *uia(m)* que ducit ad *kaztelic*”. Az *inde*, *post*, *postea* határozószók azonban — a teljes oklevél szövegezésének figyelembevételével — kétségkívül újabb határpontokat jelölnek (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 25). Ezt erősíti az a nyelvi tény is, hogy a vonatkozó mellékmondat állítmánya semmilyen formában nem ismétlődik. A faddi határban adományozott birtoknak tehát összesen öt határpontját jelöli meg az oklevél (mely feltehetően csupán négy, hiszen a kezdő és a végpont — a „*magna uia*” és a „*uia(m)* que ducit ad *kaztelic*” — valószínűleg egybeesik).

A harmadik probléma a „*kangrez uia*” útnév. A TA. korábbi kutatói — ERDÉLYI (PRT. 10: 417, itt: „Kangrez útjáig”), NÉMETH (1940: 326) —, majd BÁRCZI (1951: 42) és nyomán ZELLIGER (2005: 34) is egyöntetűen útnévnek tekintik a *kangrez*-t. HOFFMANN ISTVÁN veti fel annak lehetőségét, hogy a *kangrez* nem feltétlenül útnév. Érvei részint tipológiai jellegűek, részint a latin szövegre támaszkodnak: az azonosító szerkezet latin sorrendje fordított, amint a „*lacus bo-latin*” vagy a „*locus mortis*” stb. kifejezésekben, míg itt — „*kangrez uiam*” — a magyarban szokásos szórenddel találkozunk. Elképzelhetőnek tartja, hogy az ír-nok egy — az e leírásban is szereplő „*ad uia(m)* que ducit ad *kaztelic*” típusú — bonyolultabb (**ad uiam*, que ducit ad *kangrez*) mondatrészletet kívánt volna beilleszteni, így az útnak a *kangrez* nem a neve, hanem az iránya, illetve végpontja lenne. Ez azonban — a hasonló szerkezetű kettős alárendelés miatt — áttekinthetetlenül zavaros szövegezést eredményezett volna: **aruk tue*, que uallis usq(ue) ad *uiam*, que ducit ad *kangrez*, extenditur, queq(ue) tendit usq(ue) ad *lean syher* (...). Az utóbbi mondatrészletben már végképp nem világos, hogy a *uallis* vagy a *via* nyúlik-e el a leánysírig. Az ismétlődő *ad* prepozíciók — mint láttuk — még az egyszerűbb szerkesztésmódot választva is megzavarták az ír-nokot. (Megjegyzem, hogy hasonlóan bonyolult szerkesztésű mondattal küszködik az „*ad castelic & [-] feheruuaru rea meneh hodu utu rea*” mondatrészlet esetében is, vö. HOFFMANN 2006: 54, SZENTGYÖRGYI 2007: 25.) Az „*usq(ue)* ad *kangrez uiam*” szerkezetet tehát így érthetjük: ’a *kangrez* nevű helyre vezető útig’. HOFFMANN ISTVÁN érvelése teljesen meggyőző, 11. századi okleveleinket átvizsgálva magam sem találtam a „*kangrez uia*” mintájára szerkesztett kifejezést. Ugyanakkor — mint korábban többször kifejtettem — igen szkeptikus vagyok a diploma magyar szórványokat tartalmazó része fogalmazójának latin nyelvérzékét, esetenként nyelvtudását illetően. Nem elképzelhetetlen az sem, hogy az oklevél középső részének — több példát láttunk: nem küszködésmentes — fogalmazása során fellépő nyelvi kontaktushatás a magyaros szórend oka (lásd 8. pont). Ennek alapján nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a *kangrez* megnevezés mégis útnevet takar.

2. A kangrez szórvány hagyományos értelmezése

Szórványunkat hagyományosan összetett szóként tartjuk számon, mely előtagjának (*kang*) jelentése: 'görbe, ferde, kanyargós',³ utótagjáé (*rez*) pedig: 1. 'hegygerincnek emelkedett része; hegycsoport főcsúcsa; hegycsúcs', 2. '(magas) fennsík', 3. 'erdőbeli irtás' (vö. MTsz. *rěz*, PAIS 1911: 167). „Mivel az útnév előfordulási helye sík vidék, a harmadik jelentést kell figyelembe vennünk” (NÉMETH 1940: 327),⁴ az összetétel jelentése tehát: 'kanyargós, ferde irtás' (NÉMETH i. h., továbbá BÁRCZI 1951: 42, majd ZELLIGER 2005: 34).

HOFFMANN ISTVÁN kétségbe vonja a szó összetételként való értelmezhetőségét, részben az előtag fiktív volta, részben a tövéghangzó nélküli mássalhangzótorlódás miatt.

BENKŐ LORÁND megemlíti, hogy a *kangrez* első magánhangzója — a *castelic* szórvány első szótagi magánhangzójához hasonlóan — egészen nyílt *e* [*ä*] is lehet (1998: 25). A szórványunkkal való, *e* hangtani lehetőség alapján történt (akár korábbi) azonosítások azonban nemigen tarthatók. Vö. az azonosíthatatlan 1171: *Kengerez* (KNEZSA nyomán BÁRCZI 1951: 43,⁵ majd BENKŐ is); a Somogy megyei 1193: *Kengelís* (BENKŐ 1998: 25, vö. MIKOS 1935: 154), illetve a Dunaszekcső melletti 1409: *Kangalo alio nomine Kengyeles* (DHA. 97, HOFFMANN). Ez utóbbit HOFFMANN utasítja el, mivel az azonosítás helyesírás- és hangtörténeti nehézségekbe ütköznék. Mindazonáltal megjegyzem, hogy ez az összevetés igen csábító lehetne, hiszen Fadd határában is található *Kengyeles* toponima (TMFN. 427 [92/106]),⁶ a síkság a Kengyel-fokról (vízfolyás, i. m. [92/105]) kapta nevét. A hang- és helyesírás-történeti érveken túl azonban to-

³ Az előtagot a korábban szláv (MARIÁNOVICS 1917: 271), majd török (PAIS 1931: 144), ma onomapoetikus (TESz., EWUng., ZAICZ 2006, a vonatkozó címszók alatt) eredetűnek tartott *kacs*, *kancsal*, *kankó*, *kankalék*, *kandi* stb. szavak kiterjedt szócsaládjába (a szócsaládhoz lásd PAIS 1938: 236–42, GRÉTSY 1959: 207, BENKŐ 1961: 299–300) tartozónak tekinti NÉMETH (1940: 327), BÁRCZI (1951: 42) és ZELLIGER (2005: 34). Megjegyzem, hogy BÁRCZI (i. h.) és ZELLIGER (i. h.), illetve BENKŐ (1961: 301) ide sorolja a *kany*- ~ *kony*- töváltzatok szócsaládját (pl. *kanyarít*, *kanyarodik*, *konyul* stb.) is, melyeket azonban etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűként tartanak számon (TESz., EWUng., ZAICZ 2006, vonatkozó címszók alatt).

⁴ A birtokleírás szövege nem támogatja sík vidék feltételezését: „az *aruk tue*, amely völgy [!] a *kangrez* útig nyúlik, (...) innen az *aruk fee-ig*” (SZENTGYÖRGYI 2005: 61). A kérdéses területen (vö. 8. pont) a Tolnai-hegyhát nyúlványai ÉNy–DK irányú dombokat és völgyeket képeznek.

⁵ Az azonosíthatatlanságon túl BÁRCZI azzal utasítja el, hogy *Kengerez* az adott forrásban (lásd Óm-Olv. 47, CAH. 74) településnév, míg a *kangrez* útnév. Településnévként ugyanakkor tökéletesen illeszkednék HOFFMANN ISTVÁN fent hivatkozott értelmezéséhez: „a *Kengerez* [> *Kengrez* (!)]-re vezető út”. A magánhangzó hiányát azonban már nem magyarázza a két nyílt szótagos tendencia.

⁶ A könnyebb visszakereshetőség okán *e* forrásban az oldalszám mellett a település (jelen esetben Fadd) számát, és azon belül a hivatkozott hely számát is megadom.

pográfiai érvek is szólnak az egykori Duna-ág északi partján található hely szórványunkkal történő azonosítása ellen.

3. A kangrez szórvány írásképe

Az eredeti oklevélről készült többszörösére nagyítható fényképfelvétel tanulmányozása elbizonytalanítja a kutatót. A *kangrez* szórványt alaposabban megvizsgálva *kangreiz*-nek is olvasható. A nem szókezdő *z* az oklevélben minden esetben következetesen „felül tapad” az *e*-hez (*seku uueieze, putu uueieze, knez, me-zee*) és az *o*-hoz (*ruuoz*), „alul tapad” az *a*-hoz (*azah, kaztelic,*⁷ *luazu*) és nem érintkezik az *i*-vel (*iuxta fizeg, ad fizeg*) és az *y*-nal (*fyzeg*).

A *kangrez* szórvány esetében nemcsak hogy nem érintkezik az *e* felső, ligatúraként is alkalmazott, olykor görbülő vízszintes keresztvonalával, de a mellette felsejülő *i*-től is távolabb kezdődik, megfelelően a többi *-iz-* betűkapcsolatnak.

Egy magánhangzó-kapcsolat (esetleg diftongus) feltételezését mégsem látom indokoltnak. Úgy tűnik ugyanis, hogy az írnok maga igyekezett az íráshibát eltüntetni. A felesleges *i*-t és a *z* eredeti lábát (*pes*-ét) megpróbálta kidörzsölni, majd új, kevésbé meredek, de jóval hosszabb *pes*-t húzott a felső keresztvonal jobb vége és az eltüntetni kívánt *i* betű alsó szára közé. (Hasonló tévesztés nyomait látjuk a *fyzeg* *y*-ja és *z*-je között felül megkezdett, talán *e* betű esetében.) Feltéve, hogy a javítást a diplomát tisztázó kéz maga végezte, valószínűleg nem kell számolnunk egy esetleges (későbbi kéz által *kangrez*-re átírt) **kangreiz* olvasattal.

4. A kangrez szórvány mint szóösszetétel

A *kangrez* szórványt hagyományosan összetételnek tekintjük. A szóösszetételként való értelmezés ellen szól ugyanakkor — amint arra HOFFMANN ISTVÁN felhívta a figyelmet — az előtag fiktív volta, másfelől a tövéghangzó nélküli mássalhangzó-torlódás. Ezek alapján szórványunkat tekinthetjük esetleg tőszónak, feltételezve, hogy igen friss idegen nyelvi átvételről van szó, mely esetben a magyar nyelvérzék még nem számolta fel a zavaró hármas mássalhangzó-torlódást (vö. a TA. *kurtuel* adatával), megfelelő idegen nyelvi etimont azonban mindezideig nem ismerünk. Másrészt tekinthetjük toldalékos (leginkább képzett) szónak, melyben két helyen egyszerre érvényesült a két nyílt szótagos tendencia (**kän•g•rëz* vagy — a vegyes hangrendűség miatt még problematikusabb — **kan•g•rëz*), ami igencsak valószínűtlen.

Ha szórványunk mégis szóösszetétel, a vegyes hangrendűség nem jelent nehézséget, a mássalhangzó-torlódás viszont valóban problémás, mindazonáltal — vö. *kurtuel* — elképzelhető. Ha önálló szót sejtünk a *kang-* előtagban, szembe

⁷ Az előző birtok (*mortis*) leírásában szereplő *castelic* esetében a varrás miatt éppen ez a betű nem látszik.

kell néznünk azzal, hogy a TA. adataiban — az egyetlen *kert* kivételével (ahol az elnémulást a gyakori használat is siettethette) — a szóvégi mássalhangzó-torlódás konzerválta a tövéghangzót: *turku, hurhu, harmu; ecli, fidemsi; lopdi, cuesti, segisti* (az utóbbi három esetben a grammatikai funkció is erősíti a megmaradását). A **kang* szó azonban, ha létezett is,⁸ nemigen lehetett olyan gyakori használatú, hogy — a *kert*-hez hasonlóan — „idő előtt” elveszítse tövéghangzóját. Mindezek nyomán úgy vélem, hogy szórványunk előtagjában nem a **kang* ~ **kank* szót, illetve tövet kell látnunk.

A TA. helyesírása a latin fonémakészletből hiányzó mássalhangzókat — a későbbi kancelláriai gyakorlattal szemben — még viszonylag ritkán jelöli betűkapcsolattal. A [χ] jelölésére alkalmazza a *ch*-t, vö. *tichon*, esetleg *Zache*,⁹ mely BÁRCZI szerint csak a németből vagy a németországi latin ejtésből magyarázható (1951: 122). BÁRCZI véleményével szemben a TA. keletkezésének művelődéstörténeti háttere alapján valószínűbbnek tartom, hogy a görög eredetű latin szavak, főként bibliai nevek (pl. *Christus*) helyesírásának hatására került a betűkapcsolat az alapítólevélbe. Ezen kívül csupán egyetlen, mássalhangzót jelölő betűkapcsolat jellemzi a TA. helyesírását: a palatálisok közül az [ny] hang lejegyzésére szolgáló *gn*: *gnir, fuegnes*. E betűkapcsolat — [ny] hangértékben — csupán az itáliai nyelvváltozatokban, a franciában, illetve a latin *-gn-* (lásd pl. *agnus*) itáliai és francia ejtésében lelhető fel. (Mindazonáltal a TA.-ban a többi palatális egyszerű jellel történő rögzítésének mintájára az *n*-nel történő lejegyzés a gyakoribb: *tichon, munorau* ~ *monarau, brokina* stb.)

Az itáliai és francia eredetű latin oklevelekben igen gyakori a *gn* betűkapcsolat elemeinek felcserélése: 1192: *destenger*, 1196: *gadang*, illetve 1104–1122: *stangio* (stagno), 12. sz.: *dingi* (degni); *compangi* stb. (vö. BÁRCZI 1942: 22).

A magyarországi oklevelek és egyéb források a későbbiekben viszonylag ritkán használják az [ny] hang jelölésére a *gn* betűkapcsolatot. Más betűkapcsolatok elemei ugyanakkor — köztük jellemzően a palatálisoké — gyakran felcserélődnek: 1. [gy]: An. Gyoyg, 1211: *Kevrusheyg*, KSzj. *laig* (lágý). 2. [ly]: 1291: *Beyl* (Bél), CzechK. *meyl, oyl, hwylon* (hulljon), *hayoyl* (hajolj). A palatálisok közül legtöbbször éppen az [ny] hangot rögzítő betűkapcsolat elemei cserélődnek fel: 1193: *Sumberein, Areinnes, areinqualeu, Moinnerov, Tainad; leajn, Sarkajn*; 1240 k.: *Feyn* (Fény), 1339: *Zaarbereyn*, KSzj. *meyn* (meny), *schereyn* (serény), 16. sz.: *Wekoyn* (vö. BÁRCZI 1942: 22, KNEZSA 1952).

⁸ Vö. CzF. *kang* a. (< ? *kankó*); KÖRÉSZ *kank* adatát (1876: 377) cáfolja PAÁL (1876: 515), majd SZINNYEI: „Kihagytam [ti. a MTsz.-ből], mert hibás adat” (1915: 397).

⁹ A BÁRCZI által megfogalmazott bizonytalanságot osztom, a *Zache* név olvasata nézetem szerint [zákyé]. Tekintve, hogy szórványunk értelmezését nem érinti, a kérdés részletes kifejtésétől eltekintek.

Amint említettük, a TA. után viszonylag ritkán használatos a *gn* betűkapcsolat az [*ny*] hang jelölésére. Annál szembetűnőbb, hogy a viszonylag kevés előfordulás mellett aránylag sok az elemcsere. „Szabályos” helyesírással: 1153: *gnir*, 1211: *Vegne* (Vinye), *Digna* (Dinnye), 1242: *Logna* (Lónya). Betűcserével: 1156: *Eng* (Ény), 1222: *Damang* (Damány), KSzj. (14. sz. 2. fele): *míng* (meny), *ffeswyng* (fösvény).

Mindezek alapján nem zárható ki, hogy a TA. *kangrez* szórványa e sor első tagja, azaz olvasata a betűcsere következtében nem [*kaŋgröz*], hanem [*kanyröz*]. Ebben az esetben a mássalhangzó-torlódás kérdése megoldódott. A nazálisra végződő szó immár nem kíván tövéghangzót, erre a TA. szövegében egyetlen példa sincs (vö. *tichon*, *balatin* ~ *bolatin*, *lean*, *u[gr]in*, *baluuan*, *culun*). Az egykori véghangzót pedig az összetételből — amennyiben annak létrejötté korábbi, mint a tövéghangzó elnémulása — a két nyílt szótagos tendencia is törölte.

5. A *kangrez* szórvány előtagjának etimológiája és jelentése

A feltételezett [*kanyrez*] szóösszetétel előtagja a **kany-* abszolút (fiktív) tő. A régi magyar *kanyar* ige ennek **-r* (gyakorító)¹⁰ képzős származéka, s egyben kiterjedt szócsalád alapja: *kanyarodik*, *kanyarog*, *kanyarít* stb., mely utóbbiból — etimológiai szótáraink tanúsága szerint — elvonással keletkezett a *kanyar* főnév. A tő összefügg a *konyít*, *konyul* igéink szótövével, feltehetően annak változata. A *kany-* ~ *kony-* tövet etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tartják.

A finnugor alapnyelvi egyeztetés útjában a szókezdő *k-* utáni veláris magánhangzó áll. Ugyanakkor mint a szóhasadás példái, számon tartjuk a *hunyn* : *kum*, illetőleg a *hajít*, *hajlik*, *hajol* : *kajla*, *kajt*, *kajtat* alakpárokat. Ez utóbbi még szemantikailag is összefügg az általunk vizsgált tövel. Lehetséges-e, hogy az ismeretlen eredetű *kany-* ~ *kony-* tő is alapnyelvi eredetű, és (szóhasadás következtében) a hangváltozási tendencia ellenében létező változat? E feltevést a *kany-* ~ *kony-* tő mellett meglévő, azonos szemantikai mezőbe tartozó *hany-* tő megléte igazolná. E tő a magyar szókészlet eleme. *Hanyatt* határozószónkról etimológiai szótáraink egybehangzóan állítják: finnugor kori szótő (**kon3*) megszilárdult lokatívuszragos alakja. Kérdés, hogy a *hanyatt* határozószó szótöve szemantikailag ide (a *kany-* ~ *kony-* tő jelentéséhez) vonható-e. Létezik távolabbi nyelvi párhuzam arra nézve, hogy a 'hanyatt fekvő' jelentésű szó szemantikai jegyei a 'hajlik, hátrahajlik' jelentésből vezethetők le, vö. a latin *supinus*: 'hátrahajolt' → 'hanyattfekvő'.¹¹ Ez a jelentésmozzanat a mai nyelvhasználó számára nem érzé-

¹⁰ Denominális származékokat szinte minden primer gyakorító képzőnk hozhatott létre már az ősmagyar korban is. Az *-r* gyakorító képző jellemzően deverbális származékokat képez, denominális képzőként ritka, de előfordul, pl. **hábor* (vö. D. BARTHA 1991: 86–7).

¹¹ A későbbi megállapításokkal való összevethetőség kedvéért jelzem, hogy a szó ezeken kívül jelentheti még: 'emelkedő, rézsútosan fölfelé menő'.

kelhető a magyar *hanyatt* határozószóban. Megőrizte azonban az eredeti szemantikai jegyet egy továbbképzett forma: *hanyatlik*, mely szó legkorábbi dokumentálható jelentései: 'fordul, (hátra)hajlik, dől' (vö. TESz., EWUng., ZAICZ 2006: *hanyatlik*).

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a *kanyar* és *konyul* szavak etimonja megnyugtatóan tisztázható, az ismeretlen eredet helyett alapnyelvi eredetűnek tekinthető.¹² A szemantikai jegyek hasonlósága ugyanakkor lehetővé teszi, hogy etimológiai kapcsolatot feltételezzünk a *kany-* : *hany-* és a *kaj-* : *haj-* töváltozatok (valamint ezek származékai) között is. (A szóbelseji *ny ~ j* [továbbá ~ *gy*] váltakozásra vö. TESz., EWUng., ZAICZ 2006. *hajít*.)

A TA. helyesírásában az ómagyar [χ] fonéma lejegyzése változatokat mutat. Leggyakoribb jele a *h*: *huluoodi, hel, hurhu, holmodi, feheruuaru, hodu, syher, humuk, harmu, hig* stb., egy ízben a *ch*: *tichon* (a *Zache* olvasatához lásd a 9. lábjegyzetet) és egyetlen szó esetében a *k*: *kumuc*. Mivel e szó ugyanezen birtok leírásában további négyszer *h*-val szerepel, elírásnak is tekinthető (vö. BÁRCZI 1951: 56). A *k* betű [χ] hangértékének szokatlanságát jelzi, hogy KNEZSA is csak egyetlen további — bizonytalan ejtésű — adatot hoz rá (1952: 21). Ha mégis feltesszük ennek lehetőségét, *kangrez* szórványunk [*kanyrez*] olvasata mellé — igen bizonytalanul — a [*χanyrez*] variánst is fölvehetjük, ez esetben szórványunk előtagja közvetlenül a *hanyatt, hanyatlik* szavak abszolút tövének tekinthető. Mindazonáltal e feltevés igen bizonytalan, és sem az etimológiát, sem az értelmezést nem befolyásolja.

Gyakran emlegetett előfeltevés, hogy a TA. helyesírása egybeírás-különírás tekintetében (mint korai nyelvemlékeink nagy része) következtelen. Ha azonban tüzetesen megvizsgáljuk az írásképileg is összetett szavak, illetve az összetett szónak vagy szoros szó szerkezetnek (vö. ZELLIGER 1991: 523) is tekinthető szókapcsolatok sorát, egy bizonyos következetesség tárul elénk. A birtokos jelzői kapcsolatok függetlenül attól, hogy jelöletlenek vagy jelöltek, külön állnak: *ziget zadu, sar feu, eri itu, ruuoz licu, lean syher*; illetőleg: *koku zarma, keuris tue, seku uueieze, gnir uege, mortis uuasara kuta, aruk tue, aruk fee, bagat mezee, luazu holma, petre zenaia* stb. A nagy számú következetes különírással szemben egybeírást csak a *gunusara* esetében találunk. (Megjegyzem, hogy az *oluphel* szórványra vonatkozóan igen valószínűnek tartom HOFFMANN ISTVÁN meggyőző érvekkel alátámasztott véleményét, miszerint a *hel* nem a helynév része, hanem a latin *locus* fordítása, vele azonos szerepben [2006: 62], így a *kert hel*,¹³ *petre zenaia hel, oluphel* azonosító szerkezetek jelentése tulajdonképpen:

¹² Ezzel a szócsaládot egyben el is határoltuk az onomapoetikus *kacs, kancsal, kankó, kankalék, kandi* stb. szavak kiterjedt szócsaládjától (lásd a 3. lábjegyzet).

¹³ A *kert hel* szövegkörnyezetében ugyanakkor a *locus* is szerepel: „alias locus · *kert hel* nomine”. Ez esetben „ad *holmodia rea*” típusú tautológiáról lehet szó.

'locus kert', 'locus Petre szénája', illetve 'locus olup'. Ezt a lehetőséget már BÁRCZI is fölveti [1951: 184]. Mindazonáltal éppen az egybeírás problematikusa a szerkezet esetében. Ugyanakkor az egybe- és különírás tekintetében ingadozó *rea* névutó itt szintén egybeírva szerepel: *oluphelr(e)a*, így elképzelhető, hogy a *hel* — akár azonos funkcióban is — szintén ingadozó helyesírású.) A mennyiségjelzői szintagmák is különíródtak: *harmu ferteu*, *harmu hig*. Szintén külön áll a jelentéssűrítő *zilu kut*. Külön áll a minőségjelzős szerkezetek jó része is: *kues kut*, *munorau kereku*, *monarau buku(r)*, *kurtuel fa*, *fekete kumuc* stb. Egybeírást — az egyetlen birtokos jelzős összetétel: *gunusara* kivételével — csak két minőségjelzői szóösszetétel esetében találunk: *ohut* és *feheruuaru*. Ennek alapján — továbbá birtokos személyjel, illetve egyéb szemantikai kapaszkodók híján — feltehető, hogy a *kany* és a *rez* minőségjelzős szóösszetételt alkotnak, az előtag pedig ez esetben minden bizonnyal melléknév.

Az előtag melléknévi szófaját erősíti a *konyul*: *konyít* igepárral való összevetés is. A *konyul* ige jelentése: 'lefelé görbül, hajlik'. Az *-ul/-ül* képző „melléknévekből 'valamilyenné lesz, válik' jelentésű igét hoz létre” (Zaicz 2006: 881). *Konyít* igénk „elsőként 'lefelé hajlít, görbít, lógat' jelentésben adatható” (Zaicz 2006: 430). Az *-ít* igeképző „melléknévekből elsősorban 'valamilyenné tesz' származékokat képez” (Zaicz 2006: 346). Ha e képzések szabályosak, a **kany* ~ *kony* alapszó valószínűleg melléknév, jelentése pedig (vö. a *hany-* tő, illetve a feltehetően idevonható *kaj-*: *haj-* tövek jelentésével) 'lehajló, ferde, lejtős, meredek'; illetve 'elhajló, kanyarodó'.

6. A kangrez szórvány utótagjának etimológiája és jelentése

A *-rez* utótag legvalószínűbb értelmezésének — a *réz* és *rész* szavakkal való esetleges megfeleltetéssel szemben — változatlanul a *rez* közszóval (földrajzi köznévvél) történő azonosítás tűnik, melynek a MTsz.-ban fellelhető és általánosan hivatkozott jelentései: 1. 'hegygerincnek emelkedett része; hegycsoport főcsúcsa; hegycsúcs', 2. 'magas fennsík', 3. 'erdőbeli irtás'. A nyelvemlékünk szórványával való egyeztetésnek ugyanakkor ellentmondani látszik, hogy a fenti jelentéseket a MTsz. kivétel nélkül a székelység köréből (Udvarhelyszék) adathatja, eszerint a szó jellemzően erdélyi, közelebbről székelyföldi tájszó: „a rez csak Székelyföldön fordul elő” (HEFTY 1911: 305; vö. SzT.).

A *rez* szó értelmezése azonban önmagában sem problémamentes. A (lánc)hivatkozások (vö. OklSz. *Rez ? röz ?*, PAIS 1911: 166, HEFTY 1911: 305, NÉMETH 1940: 327, BÁRCZI 1951: 42, KNEZSA 1955: 730, FNESz. *Réz-hegység* stb.) a szó értelmezésében olyan következetességet sugallnak, amely mellett meglepőnek tűnhet egyes szerzők ettől eltérő vélekedése. Mindazonáltal ezeket számba véve rádöbbenünk: nem kis bizonytalanság lengi körül a *rez* szót. A legfontosabbakat érdemes lajstromba venni.

1. A szó olvasata bizonytalan: MTsz.: *rěz*, OklSz.: *rez ? rěz ?*, PAIS 1911: 166: „*rez* vagy *rěz*”, ÚMTsz. *rez* stb.

2. A feltételezett szláv etimológia (*rězъ* 'vágás' > *rez* 'irtás'; vö. KNEZSA 1947–1949: 9, 1949: 103, 1955: 730; BÁRCZI 1951: 42) nehézsége, hogy „[a szónak a szláv nyelvekben] 'Waldrodung'; 'erdőirtás, erdővágás' jelentése sehol sincs” (KNEZSA 1955: 730; vö. TESz. *rez*, FNESz. *Rezi*, ZELLIGER 2005: 34).

3. ORBÁN BALÁZS kissé eltérő jelentéssel közli: „A *Rez* elnevezés Székelyföldön többször ismétlődik (...) s mindig sűrű lomberdő nőtte magas hegyekre alkalmaztatik” (O. 1: 115).

4. Az ÚMTsz. egyetlen, a MTsz.-ban szereplő jelentést sem vesz fel. Itteni jelentései: 1. 'hegytetőn levő facsoport, erdőmaradvány' (Udvarhelyszék); 2. 'gazos, bokros terület' (Ormánság). (A TESz. „egybegyúrja” a két tájszótárt.)

5. Bár hagyományosan székely tájszóként tartjuk számon, a „Székely nyelv-földrajzi szótár” (GÁLFFY–MÁRTON 1987) nem tartalmazza a címszót.

6. Az ÚMTsz. ormánsági adatát (2. jelentés) nem erősíti meg az OrmSz.

7. HEFTY már 1911-ben felhívja a figyelmet: „e kettő [ti. a MTsz. 1. és 2. jelentésének] népi használata kétes” (1911: 305).

8. SZILÁDY ZOLTÁN véleménye a leginkább mellbe vágó: „a MTsz.-ban említett mindhárom értelmezés téves” (1935: 198).

9. Ez utóbbi két — lényegében visszhang nélküli — vélemény annál is inkább figyelemre méltó, mert az ide kapcsolható dunántúli helynevek etimológiáját KISS LAJOS e megkérdőjelezett, illetve eliminált jelentésekből vezeti le (FNESz. *Réz-hegy*, *Réz-hegység*, *Rezi*, *Rézmál*).

Mielőtt tehát szórványunk utótagját azonosítanánk a *rez* földrajzi köznévvvel, tudnunk kell, hogy mivel is azonosítjuk! Mindenekelőtt felidézzük a szó etimológiájára vonatkozó ismereteinket, majd a szóalak olvasatát lesz célszerű tisztáznunk. Ezután áttekintjük a *rez* történeti szóföldrajzát a Kárpát-medencében, azaz sorra vesszük mindazokat a nyelvjárási és nyelvtörténeti adatokat, melyek hozzá kapcsolhatók. Az ezekből levonható következtetések fényében mérlegre tesszük: van-e alapja annak, hogy ezt a szót lássuk a TA. *kangrez* szórványának utótagjában.

A *rez* szót HEFTY a román nyelvből („oláhból”) származtatta — összefüggésben fentebb idézett kijelentésével, miszerint a szó csak Székelyföldön fordul elő (1911: 305). Ugyanakkor a MTsz. 3. jelentését tekinti a szó eredeti jelentésének: 'erdőbeli irtás'. Elsőként egyik származéka, a *rězál* ige etimológiájának vizsgálata során merül fel a szláv eredet lehetősége (MARIÁNOVICS 1914: 17). SZILÁDY (1935: 198) a szlovénből, illetve az ószlávból származtatja, majd NÉMETH mutat rá: „az összes szláv nyelvben megtaláljuk a *rez* (...) szót” (1940: 327). A továbbiakban — főként KNEZSA alapos kutatásai (1947–1949: 9, 1949: 103, 1955: 730) nyomán — minden elemző szláv eredetűnek tartja a szót (vö. BÁRCZI 1951: 42, ZELLIGER 2005: 34 stb.). Eszerint a szó etimonja a szláv (KNEZSÁNÁL

szerb-horvát) *rězati* 'sneiden, beschneiden' (1955: 465; TESz. *rez*) ige főnévi származéka: *rězъ* 'Schnitt; vágás'. A szó összevethető a szlovén *rez* 'ua.', a szerb és horvát *rijez* 'hasadék', illetve a bolgár *rez* 'csoroszlya' szavakkal (vö. i. m. 730, a továbbiakra lásd TESz. *rez*). A magyarba 'vágás' jelentéssel kerülhetett át, ezt igazolja szerény szócsaládja: *rezák* 'marha alá, ill. alomnak való (vágott) sás' (CSOMÁR 1881: 326, MTsz. *rezák*); *rezál* '〈halat〉 sűrűn bevagdál' (CSÁSZÁR 1877: 43, 1879: 140, MTsz. *rezál*, *mög-rezál*, MARIÁNOVICS 1914: 17, KNIEZSA 1955: 465).

A szó olvasatában a MTsz. közlésének megfelelő zárt [ɛ̃]-t kell feltételeznünk. Az OklSz. eldöntetlen olvasata magyarázható azzal, hogy a történeti adatok nem nyújtanak támpontot a zárt [ɛ̃] és a nyílt [e] megkülönböztetésére, PAIS (1911: 166) ennek nyomán bizonytalan. Ezekon kívül a szó *rezál*, *megrézál* származéka is a zárt [ɛ̃]-s olvasatot sejteti. Tekintve, hogy a szaktudományi munkák nem feltétlenül érzékenyek a két [e] megkülönböztetésére, leginkább az ÚMTsz. nyílt [e]-s közlései szorulnak magyarázatra. Az ÚMTsz. *rez* szócikke (mellőzve a MTsz. mindhárom jelentését) a két új jelentéshez két adatot hoz. Az első új jelentés: 'hegytetőn levő facsoport,¹⁴ erdőmaradvány' (Udvarhely vm.), forrása: SZILÁDY ZOLTÁN: „*rez*: erdőmaradvány hegytetőn (Udvarhely m.)” (1935: 198). Bár SZILÁDYt élénken foglalkoztatta a művelődéstörténet, a nyelvészet és az etnográfia, fő kutatási területe mégis a rovartan volt (NéprLex. *Szilády Zoltán*), így a köznyelvi helyesírást követő lejegyzést nem róhatjuk fel neki. A második jelentést ('gazos, bokros hely') az Ormánságban regisztrálta GUNDA BÉLA (1956: 23). Leírásában a *ballang* és a *roboz* szinonimájaként mutatja be. GUNDA 1939-től a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársa. 1943-tól a kolozsvári, 1949-től a debreceni egyetem néprajzi tanszékének tanára (NéprLex. *Gunda Béla*). Néprajzi gyűjtőútjának dokumentumaiban természetesen ő sem alkalmaz fonetikai lejegyzést. Az Ormánság ráadásul „erősen ö-ző nyelvterület”¹⁵ (OrmSz. IX), így a „köznyelviesítés” eljárása sem teljesen kizárt. Az ÚMTsz. tehát e helyütt nem nyelvészek által lejegyzett forrásokat használt fel, így közlése nem a nyílt [e] realizációját mutatja, csupán (mindkét esetben) a köznyelvi helyesírás átvétele.

Mielőtt a *rez* Kárpát-medencei történeti szóföldrajzán végigtekintünk, HEFTY kételye és SZILÁDY elhatárolódása nyomán vizsgáljuk meg, hogy létezik-e egyáltalán a *rez* mint jellemzően erdélyi tájszó! Az nyilvánvaló, hogy földrajzi ne-

¹⁴ A „facsoport” kiegészítés sem SZILÁDYNál, sem a SzT.-ban nem szerepel, annak forrását az ÚMTsz. nem jelzi.

¹⁵ „[az Ormánság] keleti része felé haladva az ö-zés egyre csökkenő mértékben jelentkezik, végül szinte csak a szuffikszumokban [!] található meg” (OrmSz. IX). Sajnos, a gyűjtés pontos helyét nem ismerjük.

vek elemeként gyakran fordul elő, ezeket alább számba is vesszük. Közszőként való élőnyelvi előfordulása azonban már egyáltalán nem ilyen magától értetődő.

ORBÁN BALÁZS nem tudja értelmezni a kifejezést, elavultnak tartja:¹⁶ „E név [ti. a *Rez*] eredete, vagy inkább értelmezése ma elveszett, de valószínű, hogy a *Rez* lomberő-borította sötét hegyet jelentett” (O. 1: 115). E leírás önmagában is szemlélteti, hogy a *rez* már a 19. század végén sem élő, széles körben ismert tájszó. Feltételezem, hogy az egyéb forrásokban fel nem lelhető itteni jelentést ORBÁN BALÁZS — grandiózus munkájában a *rez* közszőként egyetlen egyszer sem fordul elő — a tulajdonnévi adatokból „rekonstruálta”.

Ugyancsak problémás a SzT. *rez* szócikke. Lényegében a SZILÁDYtól (1935: 198) átvett, az ÚMTsz. által is hivatkozott jelentést közli: '(gazos/bokros) erdőmaradvány a hegytetőn/gerincen'. Történeti forrásai között azonban egyetlen köznévi előfordulás sem szerepel, a *rez* kizárólag földrajzi tulajdonnévként, illetve névelemként szerepel.

Végezetül az általánosan hivatkozott MTsz. szócikke is több sebből vérzik. Tekintsük át az itt közölt jelentéseket és forrásait! 1. 'hegygerincnek emelkedett része, hegycsoport főcsúcsa'. A hivatkozott forrás BUDENZ JÓZSEF hagyatékából származik: „Almás [Homoród-Almás] (...) *Rez*: hegygerinc felemelkedett része (Fancsali-, Lükői-*rez*)” (BUDENZ 1897: 44). Az eljárás ugyanaz, mint ORBÁN BALÁZSé: az ismert tulajdonnevekből von el köznévi jelentést. 2. 'magas fennsík'. A hivatkozott forrásban ez olvasható: „*rez*: magas fennsík; egy hegyet is hívnak így. Jaj de magas a *Réztető*. / Ott eprész égy hü szerető. (Népd.)” (BENEDEK ELEK 1880: 236). Az eljárás szemmel láthatóan ugyanaz. 3. 'erdőbeli irtás'. A forrás lakonikus: „*rez*: erdőirtás” (SZARVAS 1874: 261, FAZEKAS ELEK 1873-as közléséből). Mindezek alapján nem meglepő, hogy HEFTY kételkedik az első két köznévi jelentés realitásában, SZILÁDY — aki feltehetően saját gyűjtését jegyezte le — mindhárom értelmezést elutasítja, és egy újat tüntet fel; s nyomán az ÚMTsz. a MTsz. jelentései közül egyet sem vesz fel. Az etimológiai jelentéshez az 'irtás' áll legközelebb (HEFTY és KNIEZSA ezt teszik meg elsődleges jelentésnek), ez még SZILÁDY adatával is összefér: 'erdőmaradvány hegytetőn'. (Ez tűnik egyébként egyedül élő, köznévi jelentésnek.) Ugyanakkor az etimon közvetítette elődleges 'vágás' — legalábbis a korai időkben — akár '(erdőben, bozótos helyen) vágás' → 'ösvény, csapás' jelentésben is élhetett (ezt dokumentálni nem tudjuk). E jelentések egyikéből alakulhatott ki (feltehetően metonímia útján) az egyébként elterjedt (azonban közszőként nem dokumentálható) földrajzi névelemként való használat. Mindezek után következzen a történeti nyelvföldrajzi áttekintés!

¹⁶ Ugyanígy PAIS: „egy elavult szó: *rez*” (1911: 166).

Udvarhely vm.¹⁷ A közsói használat — egész Erdély területét figyelembe véve — csak innen adatolható: 1. 'erdőbeli irtás' (SZARVAS 1874: 261, MTsz. rez, 3. jelentés); 2. 'erdőmaradvány hegytetőn' (SZILÁDY 1935: 198; vö. SZT. rez, ÚMTsz. rez, 1. jelentés). A szónak a „Székely nyelvöldrajzi szótár”-ból való hiánya, az ORBÁN BALÁZS (1: 115) és PAIS DEZSŐ (1911: 166) által említett elavulás, illetve a további erdélyi vármegyék területét jellemző adathiány azt jelzik, hogy közsóként korántsem olyan ismert és elterjedt, mint ahogyan a szakirodalom általában utal rá. Földrajzi tulajdonnévként, illetve ilyen név elemeként jellemzően két hegy nevében található a rez mint névelem: 1. Székelyudvarhelytől Ny-ra: *Sükkői-rez*. Más néven: *Rez-tető* (BENEDEK 1880: 236, Székelyföld), *Rez* (O. 1: 40), *(sükkői) Fekete-Rez* (O. 1: 115, HEFTY 1911: 305). Hozzá kapcsolódó földrajzi nevek: *Rez kapu* [= a *Rez* alatti rész] (O. 1: 115), *Rezalja* (HEFTY 1911: 305). 2. Székelyudvarhelytől ÉK-re: *Kadicsfalvi-rez* (O. 1: 113, 115). Más néven: *Rez* (O. 1: 64). A kettő együtt említve: „a két Rez (síkkői [!], kadicsfalvi)” (O. 1: 104). E két hegyen kívül Homoródalmás környékén találunk egy-egy említést: *Kakod reze* (Székelyföld), *Fancsali-rez* (BUDENZ 1897: 44), *Lükkői-rez* [Sükkői? — ez esetben nem ide tartozó adat] (BUDENZ i. m. 44), *Reztető ajja* (KRIZA 1896: 381), továbbá az innét Homoródkarácsonyfalvára vivő erdei út neve: *Réz-út*¹⁸ (HERMANN 1896: 528). E sort egy — bizonytalan azonosítású — történeti adat zárja: 1592: *Keozep Rez* (SZT.). Mindezekon kívül a Lövete határában említett *Szerepreze* (PESTY kéziratából közli HEFTY 1911: 305, MIHÁLY 2006: 191) külön is kiemelendő, hiszen ez a helynév egy irtáson létrejött havasi szállás, tanya neve. Azt nemigen lehet rekonstruálni, hogy az eredeti névadás motívuma az irtás vagy a hegyoldal volt-e, mindenesetre figyelemre méltóan sejlik fel a kapocs a közsói jelentés és a közsóként nem adatolható földrajzi köznévi jelentés között.

Csík vm. A vármegye északi területén, jellemzően a Gyergyói-havasokban számos hegy visel *rez* földrajzi köznevet tartalmazó nevet: *Nagy-Rez* (hozzá kapcsolódóan: *Nagy-Rez völgye*, *Nagy-Rez-forrás*, *-patak*, *-gerinc*), *Köz-Rez* (*Köz-Rez-havas*, *Közreznyaka*), *Nagy-Köz-Rez* (*Nagy-Köz-Rez-havas*), *Kis-Köz-Rez* (*-tető*, *-csúcs*, *-hágó*), *Fekete-Rez* (*Feketerez pusztája*), *Kecske-Rez*, *Olt reze*, *Hosszúrez* [ez utóbbi — feltehetően metonímiával létrejött — településnév]. (Források: HEFTY 1911: 305, ORBÁN 1: 115 kk. 2: 119, SZT., Székelyföld, Erdély.) Ezen kívül Csíkszentdomokos határában található legelő és szántó neve:

¹⁷ A helynévkutatásban szokásos módon az 1914. előtti vármegyei beosztás nyomán követjük végig a Kárpát-medencét, de nem szoros földrajzi, inkább egyfajta logikai sorrendet követve.

¹⁸ A *Rez-út* > *Réz-út* feltehetően a jelentéselhomályosulás és újraértelmesítés esete, a *rez* jelentés (éppen a *rez* névelemmel bíró földrajzi nevek körében) motiválatlannak tűnik. Az elhomályosulás ugyanakkor megerősíti a szó elavulásával, ritka előfordulásával kapcsolatban fentebb mondottakat.

Rez, *Rez alja* (GOMBOS 1910: 40, HEFTY 1911: 305). A sor a következő történeti elnevezésekkel egészíthető ki: 1720, 1751, 1773: *Ló rez* (illetve azon felvivő út) [Gyergyószárhegy, Gyergyóremete], 1755, 1757, 1781: *Gaz rez* [havas, Gyergyószentmiklós], 1773: *Rez* [Gyergyóditró]. Közsői használatlaltal nem találkozunk. A kiterjedt földrajzi névi használat ugyanakkor arra enged következtetni, hogy valamikor e területen általánosan ismert, élő tájszó lehetett a *rez*.

Bihar vm. E vármegyéből egy korai történeti adatunk van: 1256: *Vamusreze* (KMHsz. 1. *Vámos reze*; vö. Gy. 1: 600, ÁÚO. 7: 476 [itt az oklevél évszáma: 1257]). A szövegkörnyezet mutatja: a név egy (Bertény, rom. Birtin határában, a Király-erdőben levő) hegy elnevezéseként volt használatos. A forrás adata a *rez* földrajzi köznévhöz vonható, de elbizonytalanít minket, hogy tőle ÉK-re, a Sebes-Körös jobb partján magasodik a *Réz-hegység*, melyről HAJDÚ MIHÁLY a következőket írja: „[a] Réz-hegység és [az] Erdélyi-érchegység fémkincséről kapta nevét” (2000). Ha ez így van, lehet, hogy *Vámos reze* névadásában is a *rez* fémnév jelentése a motiváció. Mindazonáltal a *Réz-hegység*ben nem bányásznak rézet, és történeti adatunk sincs rá, hogy valaha is bányásztak volna, így e motiváció nem látszik indokoltnak. (A rézbányászat a középkortól kezdve a délebbi Bihar-hegységet jellemzi, vö. *Rézbánya*, rom. *Băița*.) Sokkal valószínűbb, hogy *Vámos reze* mellett a *Réz-hegység*-et is a *rez* nyelvföldrajzába vonhatjuk, annál is inkább, mert a mellette elterülő területet (a középkorban *Középkalota*) ma *Rézalja*-nak (vsz. < *Rez alja*),¹⁹ illetve *Rézvidék*-nek nevezik (vö. NéprLex. *Réz-alja*, *Rézvidék*), ami a *Hegyalja*, *Hegyvidék* típusú elnevezésekkel inkább rokonítható (vö. JUHÁSZ 1988: 26). (A *Rézvidék* elnevezés — ha az a *rez* fémnévből származnék — még inkább a környékre jellemző jelentős rézbányászatra utalna.) KISS LAJOS szintén a *rez* földrajzi köznévből látja felfedezni a hegynév előtagjának etimonját (FNESz. *Réz-hegység*). Valószínűleg ide vonható a SzT. 1594: *Rez allia(i videkbeli)* adata is.

Zemplén vm. Egyetlen közsői származék adatunk van Szürnyeg (szl. Sirník) településről: *rezák* 'alomnak való sás' jelentésben (CSOMÁR 1881: 326, MTsz. *rezák*). KNIEZSA megerősíti, hogy a szó a szláv *řezati* 'vág' igéből származó főnév, de nem feltétlenül a magyar *rez* származékszava. Elképzelhető, hogy a szó egy szlovák **rezak* alak közvetlen átvétele, ugyanakkor a szlovák nyelvből a fenti jelentés nem mutatható ki (1955: 465).

Nyitra vm. Egy 1138-as oklevélbeli adat szerint egy hegy neve *Reza*. „Streca határában ma e néven ismeretlen emelkedés” (KNIEZSA 1947–1949: 9, vö. BÁRCZI 1951: 42). Az 1628-i háromszoros átiratban *Rezy* alakban szerepel: „in monte *Rezy cum villa streca*”. Az egykori Árpád-kori település (*Streca*) a Vág bal

¹⁹ Vö. 1553: *Rézalja* (PETRI 1901–4: 107, minden bizonnyal modernizált helyesírással, ugyanitt településnévként is; JUHÁSZ 1988: 95), 1679: *Réz alján* (MTE. VIII, 69; JUHÁSZ i. h.), 1839: *Réz-alján* (FÉNYES 1836–40: IV, 55; JUHÁSZ i. h.).

partján a mai Vágvecse (szl. Veča, ma Vágsellye, szl. Šaľa városrésze) és Vághosszúfalu (szl. Dlhá nad Váhom) között feküdt, Vágvecstől ÉNy-ra (PUKKAI 2002: 12). A terület sík vidék, a *hegy* (mons) megnevezés egy halmot, kiemelkedést jelöl. (A korai előfordulás és a terepviszonyok miatt nem elképzelhetetlen, hogy a helynévadás motivációja az etimologikus jelentés.) Az 1628-as átiratoknak a nevet érintő javításai arra utalnak, hogy a 17. század első felében a halom neve még ismert volt, az eltérő névalak pedig feltehetően az akkori névhasználatot tükrözi, egyben az eredeti oklevél íráshibás (vagy inkább annak vélt) névalakjának javítása. A halom e megnevezésének nincs mai folytatása.

Esztergom vm. Lábatlan határában egy kisebb (229 m magas) domb neve *Réz-hegy*. Az előtagnak a *rez* fémnévből való származtatása motiváció híján indokolatlan. KISS LAJOS a *rez* földrajzi köznévből származtatja (FNESz. *Réz-hegy*). Érdeemes megfigyelni, hogy a *rez* a Kárpát-medence keleti részén jobbára magas hegyek, míg a Dunántúlon alacsonyabb dombok megnevezésére szolgál.

Pest–Pilis–Solt–Kiskun vm., Budapest. Egykori budai dűlőnév, ma a főváros II. kerületének városrésze: *Rézmál*. A név etimológiáját elsőként PAIS DEZSŐ tárta föl, a *rez* és a *mál* 'délnek fekvő (meleg) hegyoldal' összetételének tekinti. Véleménye szerint „eredeti alakja *rézmál* volt és csak az előrész jelentésének elhomályosodása óta ejtik az első szótag hangzóját *é*-nek” (1911: 166). Etimológiáját megerősíti PURUCZKY, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy az oklevélbeli adatok (az eredeti okleveleket is megvizsgálta) *Rezmál* olvasatot kívánnak (1968: 400). Ezt a helyesírást követi az 1847-ben megjelent „Életképek” is, márpedig itt világosan elkülöníthető az [e] és az [é] betűjele (vö. FNESz. *Rézmál*). Ennek nyomán az összetétel jelentése PURUCZKYnál: 'déli fennsík' (i. h., a *rez* jelentésének megadásában ő is a MTsz.-t követi). Lényegében ezt az etimológiát osztja KISS LAJOS is (FNESz. *Rézmál*).

Zala vm. *Rezi*: Keszthelytől északra fekvő helység neve. Okleveles előfordulásai: 1236, 1255: *Rezy* (Cs. 3: 14, 98), 1357: *Rezy*, villa *Rezy* (ZalaiOkl. 1: 575, 576). A településnév azonban feltehetően másodlagos, a tőle északra fekvő *Rezi-hegy*-ről, illetve annak azonos nevű váráról kaphatta nevét, mely alá tartozott: „Inde ad occidentem sunt montes satis magni et cacuminosi Tatika et Rezy vocati, in quorum utrorumque apice arces desolatae, eaeque cognomines cernuntur”²⁰ (BÉL MÁTYÁS, idézi PAIS DEZSŐ 1964: 404). A „magas és meredek hegy” természetesen dunántúli terepviszonyokra értendő (a Keszthelyi-hegység legmagasabb pontja, a Tátika 410 m magas). A név végén az *-i* PAIS szerint helynévképző (1911: 166).

²⁰ „Innen nyugati irányban található két eléggé magas és meredek hegy, melyek neve Tátika és Rezi, és amelyek mindegyikének csúcsán ugyanolyan nevű elhagyatott [= romos] várak láthatók.” (Én fordítottam: Sz. R.)

Baranya vm. Az Ormánságban járva GUNDA BÉLA jegyzi fel a *rez* tájszót ('gazos, bokros hely'), mint a *ballang* és a *roboz* szinonimáját (1956: 23), melyet az ÚMTsz. is átvesz (*rez*, 2. jelentés). Problémát jelent azonban, hogy a tájszót az OrmSz. nem közli. Ugyanakkor ez utóbbi bevezetőjében arról értesülünk, hogy e gyűjtemény nem öleli fel az Ormánság teljes tájszóincését, a gyűjtött anyag főként Kákics, Marócsa és Drávafook nyelvéből származik, míg egyes településekről csupán dülőneveket tartalmaz (vö. OrmSz. IX). KISS GÉZA (akinek a szótári hagyatékából az OrmSz. készült) közli mind a *ballang*, mind a *roboz* tájszó jelentését (1934: 100, 213), a *rez*-t azonban nem veszi fel. Ennek ellenére érdemes megtartani ezt a nyelvi adatot, hiszen e területtől nem messze, a Dráva-mellék DK-i részéről, Eszék vidékéről ismert a *rézál* igei származék. A szó jelentése: '(apró, szálkás) halat' sűrűn bevagdál' (CSÁSZÁR 1877: 43, 1879: 140, MTsz. *rézál*, *mög-rézál*, MARIÁNOVICS 1914: 17, KNIEZSA 1955: 465). Figyelemre méltó, hogy e származék őrzi az etimológiai jelentést, bár az sem elképzelhetetlen, hogy egy újabb kori délszláv átvételről van szó.

Somogy vm. Somogyból csupán egyetlen történeti adat áll rendelkezésünkre: 1338: *Rezuth* (A. 3: 446).²¹ A Tihanyi alapítólevéllel foglalkozó szakirodalom SZAMOTA jegyzetere hivatkozva helyezi Somogyba (PAIS 1911: 166, BÁRCZI 1951: 42 stb.). Ezzel a hivatkozással — amint azt HOFFMANN ISTVÁN helyesen teszi — érdemes felhagyni, elég a közvetlen szöveggörnyezetre pillantani: „*Metē vero prelibate possessionis Gyog (...) hoc ordine distinguuntur: quod prima meta eiusdem incipit iuxta quendam magnam viam Rezuth dictam a parte meridionali, per quam de villa Zemes itur in villam Endrid*”²² (A. 3: 446). Az 1338. február 27-én kiállított oklevél a veszprémi káptalannak Károly Róbert király számára készített jelentése János székesfehérvári örkanonok és testvérei Gyogy [Gyogy] nevű Somogy vármegyei birtokának határjárásáról. A birtok nyelvi emlékét a következő földrajzi nevek őrzik: *Gyugypusztá*, illetve *Gyugyipatak*, *Gyogy-hát* (Balaton). A leírásban említett *Rezut* Balatonszemest és Balatonendrédet köti össze. A térképre tekintve látjuk, hogy (feltehetően az oklevél írásának idején is) erdővel borított dombos területen halad át. Ezt az utat minden valószínűség szerint erdővágással (irtással) alakították ki, így az út nevében a *rez* korai, etimologikus jelentése sejlik fel, bár az sem teljesen kizárható, hogy (akár a későbbiek során) e jelentéstől eltávolodva '(a) dombon átvezető út' jelentésben élt.

²¹ Az OklSz. másik, ugyanezen évszám alatt említett, azonos szövegezésű adata (*Rezut*) minden valószínűség szerint ugyanerre az útra vonatkozik.

²² „Az említett Gyogy [Gyogy] birtok határjelei pedig (...) ebben a rendben következnek: a birtok első határjelzője egy Rezút nevű nagy út mellett, a déli oldalon áll, amely úton Szemes faluból lehet eljutni Endréd faluba.” (Én fordítottam: Sz. R.)

Csongrád vm. A Szegedtől délnyugatra fekvő *Röszke* település nevének etimológiájára KISS LAJOS (FNESz. *Röszke*) két lehetőséget ajánl. Lehet közvetlen szláv eredetű, erre azonban csupán két igen távoli, fehérorosz és orosz párhuzamot kínál, ami e megfeleltetést kérdéssé teszi. A másik lehetőség szerint a *rez* 'irtvány' jelentésű szó (a terepviszonyok miatt természetesen nem veszi fel a MTsz. által közölt további jelentéseket, szemben azzal, ahogyan ezt másutt teszi) kicsinyítő képzős alakja. CSÁNKI *Reszke* olvasatot kínál (1: 682), ez azonban a kiejtésben jelentkező regresszív asszimilációnak az írásképben történő megjelenése lehet, amint a mai névalakban is. A településnév legkorábbi előfordulása illabiális magánhangzót tartalmaz: 1439: *Rezke* (Z. 8: 672), a ma (is) használatos labiális alak a dél-alföldi nyelvjárási régió erős *ö*-zésével magyarázható.

A történeti szóföldrajzi áttekintés nyomán a következőket állapíthatjuk meg.

1. ORBÁN és PAIS állítását, miszerint a tájszó elavult, az adatok megerősítik. Székelyudvarhely környékéről van összesen kettő, Baranyából (az igei származékkal együtt) kettő, továbbá Felső-Zemplénből egy bizonytalan (szintén származékszói) adatunk. Ezek alapján sokkal kevesebbet nyom a latban a szakirodalom hagyományos fenntartása a Tolna megyei *kangrez*-zel való egyeztetésre vonatkozóan, miszerint a *rez* székelyföldi tájszó. (E megállapítást — a MTsz. indokolatlanul felvett adatai mellett — a földrajzi nevek nagyobb számú jelenléte sugallhatta.)

2. A közszei előfordulások szoros kapcsolatban állnak a szláv etimon 'vágás' jelentésével, azaz (részben) megőrizték azt. A származékok (*rezák* és *rezál*) közvetlenül kapcsolódnak az etimológiai jelentéshez, megjegyezzük azonban, hogy ezek másodlagos, későbbi átvételek is lehetnek. A SZARVAS által publikált 'erdőbéli irtás' csupán a jelentésnek a magyar nyelvben bekövetkezhetett specializálódásában tér el az etimon jelentésétől (ezzel magyarázatot kaphatunk arra is, hogy a szláv nyelvekben miért nem él ez a jelentés). A SZILÁDY által közölt 'erdőmaradvány hegytetőn' az előbbi jelentésből világosan levezethető: az irtás után felburjánzó, újránövő növényzetet jelölheti. (Ezért indokolatlan az ÚMTsz. 'facsoport' kiegészítése, melynek másfelől forrásokban dokumentált háttere sincs.) A feltételezett eredeti jelentéstől az ormánsági, GUNDA által lejegyzett 'gazos, bokros terület' áll a legtávolabb, amennyiben (egy esetleges irtás utáni) 'burjánzó gazos terület' jelentés elszakad az erdő szemantikai jegyétől. (Érdemes arra gondolni, hogy egy nagyobb mértékű irtás is maga után vonja az egykori erdő „megszűnését”.) A feltételezett szláv etimológia tehát nehézség nélkül tartható (szemben a TESz. „bizonytalan eredetű” kitételével).

3. Tulajdonnévként szórványosan előfordul az egész Kárpát-medencében, keleten magasabb hegyek, nyugaton alacsonyabb dombok, esetleg halmok jelölésére. (Település- és várnévként nyilvánvalóan másodlagos.) S igaz, hogy egy-egy esetben más értelmezés is elképzelhető, mégsem ad megnyugtatóbb etimológiát

sem a *réz*, sem a *rész* szavakkal való motiválatlan megfeleltetés. Az elsődleges tulajdonnévi előfordulásokban közös jegy, hogy a *rez* mindig hegyet vagy dombot jelöl, ez pedig nem magyarázható egymással váltakozó alternatív etimológiákkal, sokkal inkább az egységes etimológia érvét láthatjuk benne.

4. Tulajdonnévként, illetve földrajzi névben névelemként való előfordulásai nem állnak kapcsolatban az eredeti etimológiai jelentéssel, feltehetően (az erdő jelentéselem közvetítésével) metonimikusan alakulhatott térszínformanévvé. Ugyanakkor furcsa, hogy önmagában álló földrajzi köznévi jelentése teljesen kihalt. Szavunk ('hegy, domb, es. halom') jelentésben igen korán általánosan tulajdonnévi szerephez kerülhetett, s ezzel párhuzamosan kiszakadhatott a nyomokban megmaradt, az etimonhoz szorosabban kapcsolódó szavak jelentésmezőjéből. Találón jegyzi meg LŐRINCZE LAJOS: „Az általános (...), hogy egy-egy a köznyelvből (vagy a népnyelvből is) kiveszett, s már elhomályosult értelmű, vagy értelme vesztett közsónak ma már csak földrajzi neveinkben akadunk nyomára (...), de hogy egy néhány évszázaddal ezelőtt — úgy látszik — közsóként is ismert, földrajzi köz- és tulajdonnévként pedig szinte az egész magyar nyelvterületen elterjedt szó nyomtalanul eltűnjék, valószínűleg igen ritka” (1950: 54).²³

5. Útnévként az egyetlen Somogy megyei adatban találkozunk vele. Itteni előfordulása még kapcsolódhat az etimológiai jelentéshez, így a *rez* '(erdőben) vágás, csapás' a *rezút* '(erdőben) ily módon kialakított közlekedő út, erdei csapás, ösvény' jelentésben állhat. Az oklevélbeli adat esetében azonban nem hagyható figyelmen kívül a latin megnevező szerkezet: „magnam viam”, azaz itt egy szélesebb „irtásút”-ról lehet szó. Mindazonáltal — amint láttuk — más értelmezés is elképzelhető: a 'dombon át- (illetve oda fel-, onnan le)vezető út' jelentésben a *rezút* tipológiailag is illeszkednék a *hegyút*, *völgyút*, *bércút* stb. típusú földrajzi köznevekhez.

A történeti szóföldrajzi adatokból származó következtetések utat nyitnak a TA.-beli *kangrez* utótagjának a *rez* szóval való azonosítása számára. A TA. korai (minden forrásunknál korábbi) adata pedig feltételezi, hogy a szlávból átvett szó még valószínűleg nem távolodott el túlságosan eredeti (etimologikus) jelentésétől.

7. A *kangrez* szórvány mint szóösszetétel jelentése

Mindezek alapján a *kangrez* [*kanyrész*] egy út nevének tekinthető. Az összetétel melléknévi előtagjának jelentése: 'lehajló, ferde, lejtős, meredek'; illetve 'elhajló, kanyarodó', az utótag pedig 'vágás, csapás, irtás' jelentésben értelmezhető.

²³ LŐRINCZE mindezt a *ség* térszínformanévről mondja (a *rez*-t az előbbiekhöz sorolja), a szóföldrajzi áttekintés azonban azt mutatja, hogy mindez a *rez*-ről is állítható.

Mivel — NÉMETH vélekedésével szemben — nem sík területen, hanem (lásd 4. lábjegyzet) dombos terepen tudjuk azonosítani a területet, az előtag 'lejtős(en haladó)' jelentése kézenfekvőnek látszik. Jóval magasabb hegy esetében a 'kanyargós' ti. vágás(út) lenne feltételezhetőbb, hiszen a magas hegyre könnyebb a szerpentinszerűen, kanyargósra vágott irtásúton feljutni. A tolnai viszonyokat figyelembe véve azonban ennek feltételezése nem indokolt, mindazonáltal a 'kanyargós/kanyarodó (irtással nyert) ösvény' jelentést sem kívánom kizárni.

A 'vágás, irtás' jelentésű utótag utalhat arra, hogy az út egy jelentős, ismert, számontartott (a domboldal miatt lejtős) irtáson halad keresztül, de lehetséges az is, hogy — akár a somogyi adattal párhuzamosan — '(erdőben) vágással, irtással kialakított közlekedő út, csapás, ösvény' jelentésben áll. Ez utóbbi értelmezés esetén azonban figyelembe kell venni, hogy a *rez* egyfelől főnév (főnévi jelzőként még állhat az *út*-ra vonatkozóan), másfelől a *kany* melléknévvel (minőségjelzős) összetételt alkot, így a latin „via”-val kifejezett út saját neve minden bizonnyal az összetétel: 'meredek/lejtős vágás (út)'. Ennek nyomán az sem elképzelhetetlen, hogy a *rez* főnév magába olvaszthatta az 'út' jelentéselemet, hasonlóan a mai *vágás, csapás* szavakhoz, így a *kangrez* útnév jelentése: 'lejtős csapás', 'lejtős ösvény', beleértve, hogy ez mesterségesen, irtás útján kialakított útvonal. A „*kangrez via*” értelmezése ily módon „lejtős csapás (nevű) út” lehet. (Távoli párhuzamként egyetlen kiragadott mai példa: *Magaspart utca* (TMFN. 440 [94/211].)

Még az jelenthet problémát, hogy az „ad *kangrez uiam*” szerkezet sajátosan magyaros szórendű. Amennyiben a *kangrez* önmagában is megáll útnévként — és az írnok az alárendelő mellékmondatot el kívánta kerülni —, „via *kangrez dicta*” típusú szerkesztést várnánk. A magyaros szórend oka lehet természetesen valós (élő)nyelvi kontaktushatás, ugyanakkor számba kell vennünk az írnoznak a bonyolult szöveggel való küszködését is (lásd 1. pont), így az interferencia akár ezzel is magyarázható.

8. A „*kangrez via*” azonosítása

BÁRCZI GÉZA a nyelvtörténeti kutatások elengedhetetlen és megkerülhetetlen részeként értékeli a lokalizáció feltárását: „A földrajzi azonosításnak kell (...) általában annak az alapnak lennie, amin a hangtani, alaktani és hangjelölési megfontolások épülnek” (1944: 315). *Kangrez* földrajzi helyét lokalizálni — bár tudjuk, hogy Fadd határában kell keresnünk, ha azonban esetleg az út végpontját jelölné, távolabb is lehet — mindezt nem sikerült, így erre az információra nem támaszkodhattunk a szórvány értelmezésében. Ha mégis sikerülne a helyet azonosítani, az megerősítheti vagy cáfolhatja a fenti következtetéseket.

Az azonosításokat gyakorta megkönnyíti a későbbi (akár interpolált vagy hamis) oklevelekkel való összevetés. A faddi birtok a 11. század vége felé is fontos lehetett, erre utal a TAH.-nak mutatója: „[in] t(er)rytorio *tollenę* e(st) villa

photody”, azaz: „*tollena* területén fekszik *photody* falu”. A faddi szolganépről és birtokhatárokról terjedelmes leírást kapunk az 1211-es TÖ.-ban. Később a birtok ki került a tihanyi apát fennhatósága alól, így érthető, hogy a 13. század végi interpolált alapítólevél és a 14. század első felében László király korára hamisított oklevél már nem hozza.

Az azonosításra tehát látszólag — mint azt sikeresen alkalmazhatta GYÖRFFY a *culun*-i birtok határpontjainak meghatározása során — a TÖ. nyújt támpontot. Ugyanakkor már első pillantásra is problémásnak tűnik a közel 30 határpontot felsoroló leírás azonosítása a csupán néhány földrajzi névvel megjelölt egykori birtokkal. További nehézséget jelent, hogy a TÖ.-beli határ a Dunából kifolyó (tipikus „fok”) Gergyen folyótól indul, és nyugati irányban a hadútig (a pannóniai limesútig) nyúlik. Ez a terület teljesen sík vidék és részben ártér, a TA.-beli terület viszont — amint a szöveg utal rá — dombos területen helyezkedik el. S még ha „András király legnagyobb határdombja” (PRT. 10: 418, vö. 511) — mint mesterséges földhányás — szerepel is a leírásban, a TA.-beli birtok esetében ilyen határpont nincs, az valószínűleg a TÖ.-ban közvetlenül előtte említett királyi erdő határpontja. Elképzelhető lenne a TÖ. vonatkozó szakaszának végén említett másik, Fadd határában lévő birtokkal való azonosítás. *Szeg* (Várszeg) azonban részben Faddtól délre, nagyobb részt viszont az egykori Duna-meder túlszéljén terül el (TMFN. 426, 428 [92/88, 89, 169]), terepviszonyairól pedig ugyanazt mondhatjuk, mint a fenti TÖ.-beli birtokrészről. A TÖ. leírásában tehát legfőljebb a sűrű határpontokkal szereplő kiterjedt birtok leírásába beékelődő, a faddiakkal ekkor tájt közösen művelt földeket lehetne azonosítani a TA.-beli birtokkal: „Az elhatárolt földeken kívül (Tihany) egyháza Fatod lakosaival közösen is művel földeket.” (PRT. 10: 418, vö. 511). Ez a rövid közbeékelés azonban semmilyen konkrét támpontot nem kínál, csupán annyit sugall, hogy ez a terület már a Duna egykori árterétől távolabb fekszik, mert alkalmas a szántásra-vetésre.

A TA. leírásában — amint láttuk — hét helymegjelölés (közülük öt határpont) szerepel. A birtokleírások egy részénél a kezdő és végpont egybeesik: a TA.-ben ilyen *huluoodi*, *gisnav*, a *culun*-i, és minden bizonnyal a faddi birtok is, melynek kezdőpontja a „magna via”, végpontja pedig az az út, „*que ducit ad kaztelic*”. Itt tehát csupán négy határpont (a Kesztlőcre vezető nagy út, *aruk tue*, *aruk fee*, illetve *luazu holma*) jelöli ki a kérdéses földterületet, fenntartva, hogy a kezdő- és végpontként megjelölt út (hosszabb) határvonal is lehet. Ebből az következik, hogy feltehetően viszonylag kis területről van szó.²⁴ A négy helymeg-

²⁴ Vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 42. Sajnos, a (valóban félreérthető) kézirat szöveget az ott közölt szerkesztői felülrírás elérte, így a vonatkozó mondat értelmezhetetlen. (A „nem egy erdőt” kifejezésben az *egy* szót a *birtokot* határozatlan névelőjének szántam, nem az *erdőt* szóalakhoz kapcsolódó számnévnek. Így lehetett a „nem egy erdőt (...) magában foglaló (...) birtokot” kézirati változatból „több erdőt”.) A vonatkozó mondat — az eredeti kézirati változatot is pontosítva —

jelölésből kettő nagy biztonsággal azonosítható. HOFFMANN ISTVÁN és jómagam egymástól függetlenül feltártuk, hogy a *mortis* birtok leírásában szereplő, az itteni nagy úttal, illetve a Kesztlőre vezető úttal azonos útszakasz nem más, mint az egykori pannóniai limesút Tolna megyei szakasza, mely meglehetősen biztonsággal lokalizálható (SZENTGYÖRGYI 2007: 34–5, 42). A *luazu holma* hely pedig — HOFFMANN ISTVÁN hívja fel rá a figyelmet — *Lovász-domb* néven, szinte valószínűtlenül maradt fenn közel ezer éven át (TMFN. 426 [92/95]). Az első megközelítésben nehezen azonosíthatónak tűnő *aruk tue* és *aruk fee* feltehetően az ÉNy–DK irányban párhuzamosan futó völgyek közül (szerencsénkre a szöveg jelzi, hogy völgyről, és nem vízfolyásról van szó: „que uallis”) az előbbi határpontokhoz legközelebb eső völgy (a ma már Tengelic határához tartozó Kút-vögy és folytatásaként a Jaj-vögy; TMFN. 403–4 [87/324, 358]). Mindezen határpontok a „nagy út”-tól nyugatra helyezkednek el, a terület tehát nem azonosítható a TÖ.-beli részletesen leírt faddi területekkel, legfeljebb az utalásszerűen megemlített, közbeékkelt kisebb birtokkal.

S hogy az apátságnak adományozott szántóföldet valóban ezen a területen kell keresnünk, megerősíti a *Faddi lejtő* mellett elterülő, egykor *Apáti* néven nevezett birtok, mely apátsági tulajdonlás emlékét őrzi, s mely terület mai mikrotoponimái: *Apáti*, *Apátipuszta*, *Kis-Apáti-dűlő*, *Nagy-Apáti-dűlő* (TMFN. 405 [87/387, 388]).²⁵

Egyben arra is választ kapunk, hogy miért látszott a leírásban szükségesnek a kérdéses völgy azonosíthatóságát két további viszonyítási ponttal („amely völgy a kangrez útig nyúlik, és amely tart egészen a *lean syher-ig*”) is megtámogatni. A terep egymással párhuzamos völgyek által szabdalta, ezért nagyon is indokolt a pontosítás. E helymegjelölések tették egyértelművé, hogy a párhuzamosan futó völgyek közül melyikről van szó. (Ebből az is következik, hogy az *aruk* jelen esetben köznévi megjelölés.) Azt a feltételezést, hogy ez valóban az említett völgy, nem például a vele párhuzamosan, tőle nyugatra húzódó Mél-vögy és folytatásaként a ma Fácánkerthez tartozó Róka-vögy²⁶ (TMFN. 403 [87/303], 430 [93/52]), az a tény is alátámasztani látszik, hogy ennek a völgynek az oldalában fut fel egy út a környék legmagasabb pontjára, a Medencéhez (nevét az 1964-ben itt épített víztároló medencéről kapta, vö. TMFN. 404–5 [87/386]), s

így hangzik: „Érdemes szem előtt tartani, hogy itt az apátság egy szántót, nem pedig egy — erdőt, halastavakat, bozót stb. is magában foglaló — nagy kiterjedésű birtokot kapott.”

²⁵ Az egykori apátsági birtok innen nyugati irányban bővíthetett, ezt szintén számos mikrotoponima őrzi, immár Szedres község határában (TMFN. 418–423), amely helyen később Apáti nevű falu is állt. Az sem kizárt azonban, hogy ezen a helyen a Faddhoz közel fekvő, egészen pontosan még nem azonosított *mortis* birtokot kereshetjük. A feltételezett lokalizációnak (HOFFMANN 2006: 30–5, SZENTGYÖRGYI 2007: 40–2) mindenesetre megfelelni látszik.

²⁶ A távolabbi völgy szereplése a határleírásban csak úgy lenne elképzelhető, ha ezt — a közelebbi völgyön keresztirányban átvezető — újabb határpontok jeleznék.

ennek meredeken fölfelé vezető útnak a mai neve: *Faddi lejtő* (TMFN. 405 [87/389]). Ez az út topográfiai és szemantikailag is lehet a TA.-beli *kangrez* [*kanyröz*] összetétellel jelzett útmegjelölés örököse.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- Balaton = *Balaton turistatérkép*. Bp., 2006.
- BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *MNy*. 40: 313–30.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1991), Az igeképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 60–103.
- BENEDEK ELEK (1880), Tájszók. Udvarhelymegyeiek. *Nyr*. 9: 235–6.
- BENKŐ LORÁND (1961), *Konty*. *MNy*. 57: 295–303.
- BENKŐ LORÁND (1998), Az ómagyar nyílt *e* hangszínéről. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 21–8.
- BUDENZ JÓZSEF (1897), Népnyelvhagyományok. *Siculica*. [Budenz József hagyatékából.] *Nyr*. 26: 43–5.
- CAH = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp., 1994.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára I–6*. Pest, 1862–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III*, V. Bp., 1890–1913.
- CSÁSZÁR LAJOS (1877), Népnyelvhagyományok. Tájszók. Drávamellékiek. *Nyr*. 6: 43.
- CSÁSZÁR LAJOS (1879), Népnyelvhagyományok. Beszédtörödéek. *Nyr*. 8: 140.
- CSOMÁR LAJOS (1881), Népnyelvhagyományok. Tiszavidékiek. Szürnyegi gyűjtemény. *Nyr*. 10: 323–6.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- Erdély⁴ = *Erdély — Ardeal — Siebenbürgen — Transylvania. Erdély térképe és helységnevtára*. Bp., 1995.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FÉNYES ELEK (1836–40), *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I–VI*. Pest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

- GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA (1987), *Székely nyelvfeldrajzi szótár*. Bp.
- GOMBOS F. ALBIN (1910), Helynevek. *Nyr.* 39: 40–1.
- GRÉTSY LÁSZLÓ (1959), A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról. *MNy.* 55: 198–207, 362–73. [Különnyomat: 1959.]
- GUNDA BÉLA (1956), *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HAJDÚ MIHÁLY (2000), Helynevek. In: *Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom*. Szerk. SIPOS LAJOS. Bp. 158–63.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Nyr.* 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–8, 361–70, 458–62.
- HERMANN ANTAL (1896), Helynevek Homoród-Karácsonfalváról. [Derzsi Józef (!) kézirati monográfiájából.] *Nyr.* 25: 527–8.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KARINTHY FERENC (1946), *Kentaur*. In: KARINTHY FERENC, *Három huszár*. Bp., 1971. 5–143.
- KISS GÉZA (1934), Az ormánsági nyelvjárásból. *Szegedi Füzetek* 1934: 98–102, 176–82, 275–301.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949), A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNy.* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), Az -i helynévképző a magyarban. *MNy.* 45: 100–7.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Bp.
- KŐRÉSZ KELEMEN (1876), Tájszók. Székelységiek. *Nyr.* 5: 376–7.
- KRIZA JÁNOS (1896), Helynevek. *Nyr.* 25: 380–1.
- MARIÁNOVICS MIHÁLY (1914), Szláv jövevényszók. *Nyr.* 43: 14–7.
- MARIÁNOVICS MIHÁLY (1917), A magyar–szláv nyelvviszonyhoz. *Nyr.* 46: 267–73.
- MIHÁLY JÁNOS (2006), Földhasználat, földtulajdon egy Kis-Homoród vidéki nagyközségben. In: *Areopolisz*. Szerk. HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY–KOLUMBÁN ZSUZSÁNNA–RÓTH ANDRÁS LAJOS. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok 6. Székelyudvarhely. 182–216.
- MIKOS JÓZSEF (1935), A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *MNy.* 31: 152–67, 243–58, 288–308.
- MTE. = *Török-magyar-kori történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytár I–IX*. Összegyűjtötték [később: szerkesztették és jegyzetekkel ellátták] SZILÁDY ÁRON és SZILÁDY SÁNDOR. Pest, 1863–72.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájjszótár I–II*. Bp., 1893–1901.
- NÉMETH GYULA (1940), 1055: Kangrez. *MNy.* 36: 326–7.

- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon 1–5*. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929.
- O. = ORBÁN BALÁZS, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból 1–6*. Pest, 1868–1873.
- OrmSz. = *Ormánsági szótár*. Szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Bp., 1952.
- PAÁL GYULA (1876), Helyreigazítások, magyarázatok. *Nyr.* 5: 514–6.
- PAIS DEZSŐ (1911), Helynévmagyarázatok. *MNy.* 7: 166–70.
- PAIS DEZSŐ (1931), M. M.-nak. *MNy.* 27: 144.
- PAIS DEZSŐ (1938), Ványol, ványadt, vánzorog. *MNy.* 34: 236–42.
- PAIS DEZSŐ (1964), A régi úton a veszélyben forgó Tátika név védelmére. *MNy.* 60: 404–14.
- PallasLex. = *Pallas Nagy Lexikona 1–18*. Bp., 1893–1900.
- PETRI MÓR (1901–1904), *Szilágy megye monográfiája I–VI*. Zilah.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- PUKKAI LÁSZLÓ (2002), *Mátyusföld I. A Galántai járás társadalmi és gazdasági változásai 1945–2000*. Komárom–Dunaszerdahely.
- PURUCZKY BÉLA (1968), Buda magyar dülöneveiről. *Nyr.* 92: 398–416.
- RévaiLex. = *Révai nagy lexikona 1–20*. Szerk. RÉVAI MÓR. 21. Szerk. VARJU ELEMER. Bp., 1911–1935.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–67. (Különnyomat: 1896.)
- SZARVAS GÁBOR (1874), Nyelvtudományi irodalom. *Nyr.* 3: 260–7.
- Székelyföld = *Țara Secuilor — Székelyföld — Szeklerland [térképe]*. Bp., 1997.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átirás és magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma. 57–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. Megjelenés alatt.
- SZILÁDY ZOLTÁN (1935), Népnyelv. Tájszójegyzék. *MNy.* 31: 195–9.
- SZINNYEI JÓZSEF (1915), A Magyar Tájszótárhoz. *MNy.* 11: 395–9.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.

- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- Z. = *A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Bp., 1871–1937.
- ZAICZ GÁBOR (főszerk.) (2006), *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Bp.
- ZalaiOkl. = *Zala vármegye története. 1. Oklevéltár (1024–1363). 2. Oklevéltár (1364–1498)*. Szerk. NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA. Bp., 1880–1890.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991), A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 523–52.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma.